

ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЯТЫНЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰЫНА ДҮНЬЯ БАЛАЛАР ӘДЕБИЯТЫНЫҢ ТӘСИРИ

С.Қазақбаев - филология ғилмлериниң докторы (DcS)

Қ.Бийсенбаев - магистрант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: балалар адабияты, балалар шеърляти, таъсир, лирика, эпос, драма, роман, очерк, проза, памфлет, қўшиқ, жанр, театр.

Ключевые слова: детская литература, детская поэзия, влияние, лирика, эпос, драма, роман, эссе, проза, памфлет, песня, жанр, театр.

Key words: children's literature, children's poetry, influence, lyrics, epic, drama, novel, essay, prose, pamphlet, song, genre, theater.

Дүнья балалар әдебиятында лирикалық, эпикалық, драмалық жанрлардың пайда болыуы, қәлиплесийи хәм раўажланыуы мәселеси көп ғана илимпазлардың изертлеулеринде өз көринисин тапқан. Мәселен, қарақалпақ балалар әдебиятының қәлиплесийине көбирек тәсир еткен рус әдебияты бойынша «жазба әдебиятта ең биринши рет балалар поэзиясы бойынша рус әдебиятында XVII әсирдің 30-40-жыллары Савватий тәрәпинен жигирмадан аслам қосық жазылып, соның он бир қосығы балаларға арналған» [1:304]. Проза жанры бойынша туңғыш мәрте «Пейлинен тапқан бала хәм ана» [1:73] гүрриңи тийкар бола алады.

Ал, балаларға арналған драма жанры XVIII әсирдің басында рус жазыушысы И.А.Крылов тәрәпинен 1707-жылы «Қызыма сабақ» [1:62] драмасы менен басланады. Улыўма, жазба балалар әдебияты Европа еллеринде XVII әсирде жасаған француз жазыушысы Жонатан Свифттың (1667-1745) бир қанша очерк, памфлет, романлар, ертеклеринен басланады. Ол «Гулливвердин саяхатлары», «Китаплар урысы» романлары менен балалар әдебиятында даңқ таратқан болса, Шарл Перро (1628-1703) «Етик кийген пышық», «Қызыл қалпақша», «Золушка» ертектери, Англия жазыушысы Даниел Дефонның (1660-1731) «Робинзон Крузо», «Капитан Синглтон» романлары, ағалы-инили Гриммлердин: Якоб (1785-1863), Вилгельм (1786-1859) «Алтын ғаз», «Қар қыз», «Батыр тигийуши» ертектери, XIX әсирдеги Дания жазыушысы Ханс Кристиан Андерсонның (1805-1875) «Қар маликасы», «Сақшы», «Дүнья мениң Уатаным» қосықлары, «Импровизатор» романлары, «Жаңа ертектер хәм тарийх», «Бақа» ертектери, XIX әсирде жасаған рус жазыушысы А.С.Пушкинның (1799-1837) «Балықшы хәм балық хаккында», «Алтын қораз хаккында» ертектери, Н.А.Некрасовтың «Мазай ата хәм қоянлар» ертеги, XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы Л.Н.Толстойдың «Үш айыу» ертеги, К.И.Чуковскийдің «Крокодил», С.Я.Маршактың «Он еки ай» қосықлары, В.В.Маяковскийдің «Семиз бала Петя менен киши бала Сима хаккында» ертектери [2:52] менен балалар жазба әдебиятының пайда болыуына «балалар әдебияты» деген термин-атаманың, жанрдың қәлиплесийине тийкар салды.

Мине, бул шығармалар дүнья балалар әдебиятының дүрданалары деп есаплайтуғын болсақ, олар басқа халықлар сыяқлы қарақалпақ балалар әдебиятының қәлиплесийине де өз тәсирин тийгизбей қалмады. Бул тәсир, биринши гезекте, сол шығармаларды қарақалпақ тилине аударыу арқалы жүзеге келди. Себеби, аударма арқалы басқа оқыушылар сыяқлы балалар жазыушылары да тәсирленеди, оларда жаңа идеялар пайда болады. Дүнья жүзлик әдебияттағы балаларға арналған шығармаларды қарақалпақ тилине аударыу XX әсирдің басында басланды. Биз оны үш басқышқа бөлип қарағанымыз мақсетке муўапық деп есаплаймыз.

Биринши басқыш: XX әсирдің 30-40 жылларын өз ишине алады. Бул дәуірде тек балалар әдебияты емес, улыўма дүнья әдебияты менен қарақалпақ оқыушылары жеткиликсиз дәрежеде таныс еди. Дәслепки аудармашылар сыпатында С.Мажитов, Ә.Шамуратов, А.Бегимовларды атап өтиўге болады. С.Мажитов,

Л.Толстойдың «Еки дос», «Еки саўдегер», «Бөри менен тырна», «Алданған бөри», «Арыслан бөри хәм түлки», ертек хәм гүрриңлерин, Ә.Шамуратов А.С.Пушкинның «Өлген хан қызы менен жети батыр хаккында ертек», «Алтын қораз» И.А.Крыловтың «Пил хакимлик сүрмекте», «Саўдегер менен етикши» тымсалларын, А.Бегимов Пушкинның «Поп хәм оның хызметкери бала хаккында ертек», «Қарындасы менен ағалары» М.Зәрекеев, М.Қәлменов, С.Хамидуллина, И.С.Майоров, К.Ирмановлар М.Горькийдің «Челкаш», В.Маяковскийдің «Ким болсам екен», «Жаксы деген не? Жаман деген не?» С.Михалковтың «Форма», А.Бортоның «Санағыш», «Жылауық қыз», «Патас қыз» ағайынли Гриммлердің «Батыр тигийуши», «Алтын ғаз» [3:50-56] басқа да бир қанша шет ел хәм рус балалар әдебиятының балаларға арналған шығармаларын қарақалпақ тилине аударды. Олар баспасөзде жәрияланды хәм орта билим берий мектептериниң қарақалпақ әдебияты сабақлығына киритилди. Бул аудармалар базы бир кемшиликлерине қарамастан балалар ушын да, дәретиушилер ушын да үлкен саўға болды.

Бул басқышта көркем аудармаға қол урған жоқарыда атап өткен талант ийелери өз дәуири ушын қахарманлық иследи. Ол ўақытта көркем аударма бойынша тәжирйе жоқ. Бул шығармалардың дерлик барлығы да орыс тилинен аударылды. Аудармашылардың орыс тилин билиу дәрежеси де жоқары емес. Усы жағдайларға қарамастан биз жоқарыда атап өткен шығармалар балалар әдебияты бойынша дүнья әдебиятынан аударма исленген тийкаргы шығармалар болып қалды.

Екинши басқыш: XX әсирдің 50-70 жылларын өз ишине алады. Онда Н.А.Некрасовтың, Л.Толстойдың, К.Ушинскийдің, А.С.Пушкинның М.Горькийдің, Марк Твеннің, Кричан Чандранның, В.В.Маяковскийдің, К.Чуковскийдің, А.Бартоның, А.Гайдардың, А.Фадеевтың, С.Михалковтың, С.Маршактың басқа да жазыушылардың шығармалары қарақалпақ тилине аударыу даўам етти. Олардан «Балалық», «Том Сайердин басынан кеширгенлери», «Полк улы», «Дала қуяшы», «Витя Малеев үйде хәм мектепте», «Мойдодор», «Доктор Айболит» ұксаған шығармаларды қарақалпақ оқыушылары өз ана тилинде оқыу мүмкиншилигине ийе болды. Олар мектеп бағдарламасына киргизилип оқытылды. Бул аудармалардың сапасы әдеуир жоқары болды. Себеби, аудармашылық пенен саўатлы, қәнигелескен жазыушы-шайырлар шұғыллана баслады. Соның менен бирге әйне, усы дәуир балалар әдебиятының қарақалпақ тилине ең көп аударылған дәуири болды.

Үшинши басқыш: XX әсирдің 90-жылларына шекемги, яғный ғәрезсизликке шекемги аралықты өз ишине алып, онда Т.Қабулов С.Михалковтың «Степа ағай», С.Маршактың «Бизиң хәулиниң балалары», А.Әбдиев Эдгор Поньинның «Алтын қоңыз», Ж.Сименонның «Мегра хәм бала», Ж.Өтенизов К.Д.Ушинскийдің «Қоянның шағымы» гүрриң хәм қосықларын, К.Чуковскийдің ертектерин, С.Маршактың [3:50-56] қосықларын қарақалпақ тилине аударды. Бирақ, соны да атап өтиў керек, бул дәуірдеги аудармалар сапасы бойынша да, саны бойынша да

өзинен алдыңғы дәуір менен салыстырғанда жоқары болмады. Тек санаулы авторлар ғана аудармашылық пенен шұғылланды.

Ал, ХХІ әсирдің басына келип, дүнья әдебиятының балаларға арналған шығармаларын аударыу тоқтап қалды. Бұған бир қанша объектив хәм субъектив себеплер тийкар болды. Бириншиден, ғәрезизликтің дәслепки жылларында жәмийетлик қатнастың, сананың өзгериуі менен әдебиятқа да көзқарас өзгерди. Енди әдебиятта нени жырлау керек ямаса әдебияттың қахарманы ким болыу керек деген сорауға да көпшилик дөретіушилик ийелеринде жууапплар жоқ еди. Соның ушын да дүнья әдебиятындағы балаларға арналған шығармалардың қайсысын аударыу керек деген сорау көлденең турды. Екиншиден, белгили уақытқа шекем дүнья әдебияты менен байланыс үзілип қалды. Бундай әдебий шығармалардың бизге келип жетіуінде проблемалар болды. Орыс хәм дүнья әдебиятының дүрданалары басылып шығатуғын басылымлар бизге шекем келип жетпей қалды. Усыған байланыслы дүнья әдебиятындағы пайда болған балалар әдебиятына тийисли шығармаларды таңлап алыу мүмкиншилиги, дерлик болмады. Үшиншиден, кітап-сауда мәселеси дурыс жолға қойылмағандығы, аударма қылынған шығармаларды басып шығарыу мәселесинде қыйыншылықтардың болғандығы. Төртиншиден, бизиң балалар жазыушы, шайыр, драматурглеримиз аударма менен шұғылланыуға жетерли дәрежеде кеуил бөлмегенлиги. Хәзирги уақытта тек ғана өткен әсирдеги аудармалар қайтадан баспадан басылып шықпақта.

Әлбетте, айырым әдебий жанрлардың рауажланыуы ушын объектив хәм субъектив себеплер де жүзеге келиуі тийис. Мәселен, көркем шығарма ушын жәмийетлик талап болмаса ол рауажланбайды. Усындай талаптардың бири ХХ әсирдің 90-жылларында Қарақалпақстан Республикасы Нөкис

қаласында жас өспиримлер ушын «Қуыршақ» театрының ашылуы болды. Әлбетте, театр болғаннан кейин оған қойылатуғын драмалық шығармалар зәрурлиги тууылады. Театрға усындай зәрурлик тууылғанлықтан қарақалпақ әдебиятында бундай шығармалардың болмауы себепли ең дәслепки спектакльер С.Михалковтың «Үш торай», Е.Спиранскийдің «Таң қаларлық жарыс», Б.Орловтың «Алтын шөже» спектакльери сахнаға қойылды. Себеби, театрдың ашылуында бизиң миллий балалар драматурглериниң шығармалары таяр болмағандықтан, рус драматурглериниң спектакльерин қойыуға мәжбүр болды.

Сонлықтан да, И.Қурбанбаев: «Хәзирги балалар әдебиятының буннан былай да қәлиплесіу хәм рауажланыуына рус хәм тууысқан халықлардың балалар әдебиятындағы жақсы шығармалардың да қарақалпақ тилине аударылуы биринши жағынан балалар әдебияты ғәзийнесин байытса, екинши жағынан жазыушыларымыздың ондағы дәстүр хәм шеберликлерин өзлестіриуден, олардан ибрат алыуына тәсир етти» [3:130], деп атап өткен еди.

Демек, биз жоқарыда атап өткен жағдайлар қарақалпақ балалар әдебиятының рауажланыуында дүнья әдебиятының тәсири бар екенлигин көрсетеди. Демек, жазба әдебиятта қарақалпақ балалар әдебияты ХХ әсирде жүзеге келди хәм рауажланды. Бунда биринши гезекте биз жоқарыда атап өткен дүнья классикалық балалар әдебиятынан аудармалардың тәсири күшли болды. Нәтийеде, қарақалпақ балалар әдебиятында уақыялар көп бағдарда рауажланатуғын романлар, фантастикалық шығармалар, қосық пенен жазылған повестьлер хәм басқа да жанрлық жақтан рәң-бәрең шығармалар жүзеге келди хәм әдебияттың бул түрин рауажландырды.

Әдебиятлар

1. Сетин Ф.И. История русской детской литературы. –Москва: «Просвещение», 1990.
2. Жахонгиров Ф. Ўзбек болалар фольклори: -Тошкент: «Ўқитувчи», 1975.
3. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. -Нөкис: «Билим», 1992.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ХХ аср охири қарақалпақ балалар адабиетининг ривожланишига дунё адабиетининг таъсири. Лирик, эпик, драматик жанрларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиш босқичлари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется влияние мировой литературы на развитие каракалпакской детской литературы в конце XX века. Изучаются этапы возникновения, становления и развития лирических, эпических, драматических жанров.

SUMMARY

The article examines the influence of world literature on the development of Karakalpak children's literature in the late XX th century. The stages of emergence, formation and development of lyrical, epic, dramatic genres are studied.

Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллиги ТУРКМАН ВА ҚОРАҚАЛПОҚ АДАБИЁТИДА НАВОЙИ АНЪАНАЛАРИ

К.Қурамбоев - филология фанлари доктори, профессор

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: ижод, анъана, жанр, дoston, ғазал, мухаммас, поэтика, образ, радиф, лирик қахрамон, таъсир, адабий алоқа.

Ключевые слова: творчество, традиция, жанр, поэма, газели, пятистишие, поэтика, образ, реди́ф, лирический герой, влияние, литературная связь.

Key words: work, tradition, genre, poem, gazelles, five verses, poetics, image, redif, lyric hero, impact, literary connection

Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг номи ва асарларининг шухрати унинг хаётлик чоғларидаёқ туркий халқлар орасида маълум ва машхур эди. Бундан шоирнинг ўзи хәм хабардор бўлган. Ва “Хитодиз то Хуросонгача” ораликдаги турк улусини, хатто Шероз-у Табризни хәм кўшин тортмай, қалами кучи билан эғаллаганини, бу ўлкаларда хәм асарлари ўқиладганини қониқиш билан ёзган эди. Навоийнинг нафакат туркийлар, балки туркий бўлмаған халқлар хәм шоирнинг ижод хазинасидан бахраманд бўлгани хақидаги фикри ғоят ахамиятли фактдир. Шоирнинг :

*Кўнгил бермиш сўзимға турк жон хам,
На ёлғиз турк, балким туркмон хам...*

деб ёзгани ушбу хақиқатнинг бадий тасдиғидир. Жумладан, туркман халқи ва ижодкорлари Алишер Навоийни жуда қадрлайди. Ижод дурдоналари асрлардан

асрларға ўтиб қалбаларға сингиб кетган. Туркман бахшилари, созандаю хонандалари репертуарида, шоир хақида тўқилган ривоятларда Навоий номи улуғланаётгани туркман халқининг ўзбек адабиетига, унинг буюк сиймоларидан бири Алишер Навоийға хурматиниң белгисидир. ХVIII–ХІХ асрларда яшаб ижод этган Озодий ва Махтумқули, Андалиб ва Камина, Муллаунафас ва Сейдий, Зелилий ва Зинхорий Шохбанди ва Қотиби ва яна ўнлаб туркман мумтоз шоирлари Навоийни ўзларига устоз санаган, анъаналарини ўз даври ижтимоий-тарихий шароити рухида давом эттирганлар. Давлатмаммад Озодий шундай атоқли шоирлардан бири. ХVIII асрда яшаб ижод этган шоир ўз даврининг илғор маърифатпарварларидан эди. У туркман адабиети тарихини фалсафий дидактик дostonлари билан бойитган қалам сохиби, Махтумқулининг отаси хамдир. Ўғлининг